
³ Zie: Herman Noordegraaf, 'Volkskerk', in: George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet, *Het gereformeerde geheugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, Amsterdam 2009, 481-490.

⁴ 'Opvoeding en onderwijs. De arbeid van de Raad voor de zaken van Kerk en School', in: *De Kerk aan het werk*, 's-Gravenhage 1955, 147-154, (149).

⁵ Zie voor de visie van P. Hofstede de Groot: J. Vree, - 'In kerk, huis, school en staat het christendom.' P. Hofstede de Groot en de opvoeding van de Nederlandse natie. In: J. de Bruijn, Th. Clemens, O.J. de Jong, P.T. van Rooden, J. Vree (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhoudingen tussen kerken en staat 1796-1996*, Zoetermeer 1998, 251-292.

⁶ Cursivering door auteur. Originele versie 1847: 'Voor zoo veel dit mogelijk is, zal ook de openbare en bijzondere lagere, alsmede in de middelbare en hogere scholen een Godsdienstig onderwijs gegeven worden, ...'.

Kerk breed gedragen met beroep op de 'volkskerk': de Nederlandse Hervormde Kerk zou in de Nederlandse natie vanuit haar geschiedenis een bijzondere positie innemen. Zij was kerk van en voor het volk.³ Bijzonder onderwijs betekende dat men deze notie los liet, omdat men zich dan alleen op het eigen volksdeel richtte. De invulling van de gedachte van de volkskerk liep echter uiteen van het doordringen van het Nederlandse volk met de christelijke deugden tot een openbare school met een gereformeerd karakter. Bij velen in de Hervormde Kerk bestond dwars door alle richtingen heen vanwege de oriëntatie op het geheel van de Nederlandse bevolking ongemak met het bijzonder onderwijs. Het bijzonder onderwijs kon vanuit die invalshoek hoogstens gewaardeerd worden als een soort noodverband, zoals Groen deed toen hij de strijd voor een staatsschool met een reformatorisch karakter had verloren. Hoe verscheiden de situatie lag onder de leden van de Hervormde Kerk na de onderwijspacificatie van 1920 (Lager Onderwijs-Wet De Visser) blijkt uit het feit dat ongeveer de helft van de hervormde kinderen het openbaar onderwijs volgde en de andere helft het bijzonder christelijk onderwijs. Voorts onderhielden sommige kerkenraden en diaconieën van oudsher eigen scholen, terwijl andere kerkelijke organen deelnamen aan de bijzondere christelijke scholen. Tevens werd in naam van de kerk op heel veel openbare lagere scholen en in het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs en op kweekscholen godsdienstonderwijs gegeven.⁴

Die gedachte dat de Nederlandse Hervormde Kerk als 'Vaderlandse Kerk' evenals vóór de scheiding van kerk en staat – die vooral na 1848 steeds verder werd doorgevoerd – verantwoordelijk was voor het totale openbare onderwijs, lag ook vast in haar reglementen. Het Reglement op het godsdienstonderwijs, dat in 1816 was ingevoerd, in 1847 vernieuwd en in 1861 herzien, kende tot aan de invoering van de Kerkorde van 1951 een bepaling die daar in 1847 op aandrang van de hoogleraar P. Hofstede de Groot, een groot voorstander van positief christelijk openbaar onderwijs voor liefst héél de bevolking, was ingevoegd.⁵ Artikel 25 bepaalde tot 1951 ten eerste dat er door de Hervormde Kerk godsdienstonderwijs gegeven zou worden in de eigen 'diaconiescholen, en voorts in alle godshuizen, verbeterhuizen en gevangenissen' waar hervormden verbleven en bij de krijgsmacht. Afgezien van de krijgsmacht, die pas in 1861 werd ingevoegd, werden die werkterreinen ook al in 1816 opgesomd. Dan volgde wat in 1847 was ingevoegd: 'Zooveel mogelijk wordt desgelijks voor de openbare en bijzondere [d.w.z. particuliere] lagere, alsmede voor de middelbare en hogere scholen [d.w.z. universiteiten] de gelegenheid tot het ontvangen van godsdienstonderwijs geopend.'⁶ Over de protestants-christelijke scholen die na 1848 in steeds groter aantal werden opgericht werd